

Tom 12/2020, ss. 299-320

ISSN 0860-5637

e-ISSN 2657-7704

DOI: 10.19251/rtnp/2020.12(16)

www.rtnp.mazowiecka.edu.pl

Anna Maria Stogowska

PATRIOTYCZNY OBOWIĄZEK – ORGANIZACJA SZKOLNICTWA POLSKIEGO

PATRIOTIC DUTY- ORGANIZATION OF POLISH EDUCATION

Streszczenie:

Wychowywani w rosyjskich szkołach uczniowie starali się o zachowanie polskości, działając w nielegalnych organizacjach. Buntowali się przeciwko rusyfikacji, organizując strajki szkolne. Te formy były ostro zwalczane przez zaborcę. Gdy warunki polityczne zmieniły się, po 1905 roku zaczęto organizować polskie szkolnictwo. Inteligencja polska działała w Polskiej Macierzy Szkolnej oraz innych organizacjach prowadzących działalność oświatową: Towarzystwo Opieki nad Mową Ojczyzną, Towarzystwo Kultury Polskiej, „Latający Uniwersytet”, Uniwersytet dla Wszystkich, Towarzystwo Naukowe Płockie. Patrioci polscy z własnych środków zakładali polskie szkoły, np. Towarzystwo Szkoły Średniej, Towarzystwo Szkoły Udziałowej. Wszystkie to społeczne poczynania przekreśliła I wojna światowa. Wprowadzono sieć szkolnictwa niemieckiego. Dopiero po odzyskaniu niepodległości powstała sieć polskiego szkolnictwa.

Wysiłki organizacyjne zniweczyła wojna polsko-bolszewicka 1920 roku. Po jej zakończeniu polskie władze przystąpiły do organizacji polskiego szkolnictwa.

Słowa kluczowe: inteligencja polska, stowarzyszenia edukacyjne i kulturalne z przełomu XIX i XX wieku, organizacja polskiej oświaty

Abstract:

Students, who were raised at Russian schools, tried to keep their own Polish nationality in illegal organisations. They rebelled against russification by making school strike. These forms of strike was strongly pacified by invader. In 1905 after changing political conditions, Polish education began to be organised. Polish intelligence worked at Polish Motherland School and other organisations, who led activity of education: Company of Attention of Native Speech, Company of Polish Culture, „Flying University”, University for Everybody, Scientific Company in Płock. Polish patriots for their own money established Polish schools for example: Company of High School, Company of Contribution School. All social initiatives were spoilt by the First World War. It established net of German schools. Polish schools rose after the recovery of independence. In 1920 the war between Poland and Russia spoilt the organized efforts. After ending this war Polish authority began to organise Polish education.

Keywords: Polish intelligence, educating and cultural companies from turn of XIX and XX century, organising of Polish education

Urodzeni pod zaborami Polacy wierzyli, że ich dzieci doczekają wolnej i niepodległej Polski. Starali się, aby nie zaginęła polska narodowa tradycja i kultura. Chronili wszelkie zabytki narodowej tożsamości. Dla swych dzieci zakładali prywatne polskie szkoły.

Represje po powstaniu styczniowym spowodowały, że zlikwidowano wszelkie polskie instytucje, sądy, urzędy i szkoły. Od 1868 roku do powszechnego użytku w urzędach i szkole wprowadzono język rosyjski. Królestwo Polskie przeszło pod zarząd władz administracyjnych w Petersburgu i było jedynie prowincją wielkiej Rosji nazywaną *Prywislinskij Kraj*. Władzę administracyjną

sprawował generał-gubernator z uprawnieniami wojskowymi. Panował terror i represje¹.

Polacy zwątpili, że powstaniem da się uzyskać niepodległość państwa. Jednocześnie prąd umysłowy, jaki zapanował w II połowie XIX wieku, zwany pozytywizmem głosił kult wiedzy. Już nie opowiadano się za bohaterскими romantykami, którzy gotowi byli oddać swe młode życie w walkach o niepodległość, lecz zyskiwało na popularności hasło *Wiedza to potęga*. Starano się rozwijać własne umiejętności i zdolności. Propagowano rozwój gospodarczy kraju. Pod pojęciem pracy organicznej i pracy u podstaw rozumiano również stworzenie warunków uświadomienia narodowego dla wszechstronnego rozwoju społeczeństwa.

Rosyjskie szkoły kształciły swych uczniów w języku rosyjskim. Za używanie języka polskiego na terenie szkół czy posiadanie polskich książek groziły ciężkie kary, nawet zesłanie na Syberię. Do szkół napłynęli z głębi Rosji ludzie nieprzygotowani do zawodu nauczycielskiego. Polskich nauczycieli często relegowano, pozbawiając ich możliwości zarobkowania i utrzymania rodziny. Byli już niepotrzebni, bowiem nie uczono języka polskiego, literatury i historii polskiej².

Zbuntowani uczniowie tworzyli potajemne koła samokształceniowe, gdzie czytali polskie książki, uczyli się polskiej historii, odkrywali literaturę polską i opowiadali się za polską tożsamością. Jeden z uczniów Gimnazjum Gubernialnego Płockiego Władysław Smoleński wspominał: *Zbieraliśmy się na narady wieczorami u jednego z kolegów. Dla obejścia czujności policji schodziliśmy się pojedynczo, zasiadaliśmy na posadce kołem, przy lampie przyćmionej w półmroku*³. Inny uczeń Gimnazjum Gubernialnego Edmund Płoski wspominał: *Zebraliśmy się wszyscy w jakimś biurze, zdaje się wojskowym. Na tym zebraniu zawiązaliśmy kółko wzajemnej pomocy naukowej. Skromne były cele, a jeszcze skromniejsze środki. Kilka podręczników z dziedziny historii polskiej i powszechnej, literatury, przyrody, oczywiście wszystko w języku polskim*⁴. Również nauczyciele przemycali do szkół polskie książki, a nawet, jak Stefan Rutski uczyli się na pamięć utwo-

¹ A. Stogowska, *Życie społeczno-gospodarcze Płocka w latach 1793-1918* [w:] *Dzieje Płocka* pod red. M. Krajewskiego, Płock 2006, T. II, s. 255-298.

² *Malachowianka. Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół – obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Malachowskiego*, pod red. W. Końskiego, Płock 1995.

³ W. Smoleński, *Monteskiusz w Polsce wieku XVIII*, Warszawa 1927, s. 2-4.

⁴ A. Stogowska, *Edmund Płoski (1859-1942) prawnik, zesłaniec polityczny na Sachalin*, [w:] *Edukatorzy, wychowankowie szkoły płockiej zwanej „Malachowianką”*, Płock 2016, s.73-98.

rów polskiej literatury, np. *Pana Tadeusza*, by recytować potajemnie uczniom. Uczniowie buntowali się wobec rosyjskiego systemu nauczania. Już w 1905 roku w Płockim Gimnazjum Gubernialnym odbył się strajk szkolny. Domagano się uczenia religii w języku polskim. Uczestników relegowano ze szkoły i oddano pod nadzór policji. Kontynuowali naukę w innych szkołach. Uczestnikiem tego strajku był przyszedły profesor historii Władysław Smoleński. Po latach napisał, że uczestnicząc w tym strajku, nie przewidział, iż swe życie poświęci staraniom o ratowanie ducha młodzieży polskiej zagrożonej *czadem ruseyfikacji*⁵.

Pewną namiastką ratowania rodzimej kultury i tożsamości narodowej były organizacje społeczne, głównie sportowe, jak założone w 1885 roku Towarzystwo Wioślarskie, towarzystwa użyteczności publicznej, jak straż pożarna, która powstała w Płocku w 1874 czy branzowe, jak Towarzystwo Lekarskie założone w 1885 roku. To one, oprócz prowadzenia działalności statutowej, potajemnie zbierały polskie książki, kultywowały narodową tradycję, np. wianki na Wiśle i organizowały cykle nie tylko fachowych wykładów.

W 1900 r. w Płocku założono nielegalną organizację pod nazwą Towarzystwo Opieki nad Mową Ojczyzną. Członkowie, nauczyciele szkół płockich, prowadzili szerszą działalność oświatową w postaci pogadanek z dziedziny historii i literatury polskiej, językoznawstwa, przyrody, a nawet z ekonomii politycznej.

Zaczęły także powstawać nielegalne organizacje oświatowe takie jak Uniwersytety Latające. Wykładali na nich znakomici polscy intelektualiści, tacy jak: Władysław Smoleński, Ludwik Krzywicki, Piotr Chmielowski, Stanisław Poser i inni. Nauczanie w szkołach tajnych było formą walki z rusefikacją. Prowadzili je z narażeniem własnego życia prawdziwi patrioci. Zajęcie to było wyczerpujące i niebezpieczne. Lekcje odbywały się w prywatnych mieszkaniach, a nauczyciele za swą działalność bywali aresztowani. Uczestnikami były przeważnie absolwentki warszawskich pensji, gdyż kobietom nie wolno było studiować na rosyjskim Uniwersytecie Warszawskim. Jedną z uczennic, Zuzanna Rabska, córka znakomitego historyka Aleksandra Krauschara, po latach wspominała: *Ileż tam było lęku, że podczas lekcji mogą wtargnąć żandarmi. Ile niepokoju o nas i o szkołę. Nauczycielki dyżurowały na korytarzach, aby w porę ostrzec o zbliżaniu się „fjotków”. Sala wykładowa zmieniała się w szwalnię. Książki i kajety znikały w piecu lub pace z węglem. Żandarmi otrzymywali sutą łapówkę i opuszczali pensję,*

⁵ A. Stogowska, *Władysław Smoleński (1851-1926) prawnik, profesor historii, działacz oświatowy* [w:] *Edukatorki*, Płock 2016 s. 54-72.

a prof. „Smola” wracał do klasy i podejmował na nowo przerwany wykład, którego słuchaliśmy z bijącym sercem i wypiekami na twarzy⁶.

Prof. Władysław Smoleński napisał dla młodzieży nowoczesny podręcznik *Dzieje narodu polskiego* wydany pod przybranym nazwiskiem W. Grabieniecki, a finansowany przez bankierów Natansonów. Książka doczekała się wielu wydań również w niepodległym państwie. Odegrała znaczącą rolę w kształtowaniu postaw patriotycznych Polaków. Lekcje prowadzone na tajnych kompletach ukształtowały młodzież. Przyczyniły się do wychowania nowego pokolenia Polaków, którzy objęli stery w niepodległym państwie.

WŁADYSŁAW SMOLEŃSKI

Duże znaczenie w organizacji nielegalnego nauczania miało ziemiaństwo polskie. Zasadniczą rolę w procesie rozwoju społecznego odgrywała oświata dla ludu. W swych dworach ziemianie organizowali nielegalne szkoły, zwykle dla dzieci dworskich, nie bacząc na konsekwencje, jakie ich mogły czekać ze strony zaborców. Działalność tę uznawano za patriotyczny obowiązek, a realizatorów takiej działalności spotykały srogie kary.

Na dworze Wrogocim Władysław Płoski oraz Michał Bojanowski i Adam Hempel założyli taką szkołkę i rozpoczęli pracę oświatową. Przez trzy lata uczyli języka polskiego i historii. Przypadek sprawił, że carska ochrona dowiedziała się o tej działalności, gdy pijany szewc na rynku w Drobinie zaśpiewał: *Jeszcze Polska nie zginęła*. Płoski został aresztowany i uwięziony w twierdzy pietropawłowskiej w Petersburgu⁷. Po powrocie z więzienia Władysław z żoną Marią zakupili majątek Nagórki Dobrskie i tam prowadzili podobną działalność⁸.

W guberni płockiej znane są i inne przypadki takiej działalności oświatowej. Prowadziły ją zwłaszcza ziemianki zrzeszone w Związku Ziemianek, któremu przewodniczyła Maria Płoska. Zorganizowała ona szeroką akcję oświatową

⁶ Z. Rabska, *Moje życie z książką*, Wrocław 1971, s. 69-70.

⁷ A. Stogowska, *Praca dla idei – ziemianie płocky Maria i Władysław Płoscy*, „Notatki Płockie”, 2008, nr 2, s. 22-35.

⁸ A. Stogowska, *Kaganek oświaty dla ludu wiejskiego Maria Płoska Znakomite Płocczanki*, Płock 2010 s. 84-121, *Krzewienie kultury rolnej w działalności społecznej ziemian z Nagórek Dobrskich – Marii i Władysława Płoskich*, [w:] *Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XIII do XX wieku*, pod red. B. Umińskiej, Ciechanów 2014, s. 137-162; *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, Płock 2016, s. 20-25.

dla kobiet wiejskich, zakładając Koła Gospodyń Wiejskich w ramach Towarzystwa Rolniczego, którego działaczem był jej mąż, Władysław. Również w swym majątku w Niedrożu pod Drobinem Marcelina Rościszewska, absolwentka francuskiej Sorbony, później dyrektorka Szkoły Żeńskiej w Płocku, prowadziła akcję oświatową skierowaną do dzieci wiejskich⁹. Podobnie Maria Kunkłowa (później Macieszyna) w Drobinie zajmowała się organizacją polskiej oświaty. Po powstaniu Macierzy Szkolnej była wizytatorką szkół elementarnych.

Przemiany, jakie nastąpiły po rewolucji 1905 r. wyzwoliły ruch społeczny w dziedzinie oświaty i kultury polskiej. Powoływano różne organizacje i stowarzyszenia, które przyniosły nowe rozwiązania oświatowe. 15 maja 1905 roku powołano w Warszawie Polską Macierz Szkolną, której zadaniem była organizacja polskiego szkolnictwa. Jej twórcami byli działacze społeczni związani z tajnym

⁹ A. Stogowska, *Kobieta bohater Marcelina Rościszewska (1875-1949). Znakomite Płocczanki*, Płock 2010, s. 53-83; *Służba Narodowa Kobiet Polskich*, [w:] *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, Płock 2016 s.75, *Bohaterka obrony Płocka przed bolszewikami pedagog Marcelina Rościszewska (1875-1949)*, Płock 2020.

nauczaniem, z tzw. Latającym Uniwersytetem, Uniwersytetem dla Wszystkich czy Stowarzyszeniem Kursy dla Analfabetów. Pierwszym prezesem Macierzy został Henryk Sienkiewicz. W lipcu 1906 r. założono Koło Płockie. Działali w nim: Aleksander Maciesza, Adam Grabowski, Władysław Płoski, Tomasz Sieklucki i Jan Świecki. Rozpoczęto zakładanie szkół w terenie, a istniejące szkółki wiejskie, głównie przy dworach, przekształcono w szkółki elementarne. Na terenie guberni płockiej powstało 81 kół, a edukacją objęto 3 690 dzieci¹⁰.

Polska Macierz Szkolna wyzwoliła ruch społeczny w dziedzinie polskiej oświaty. Zaczęły powstawać także organizacje mające na celu propagowanie oświaty. W 1905 roku zainaugurował w Warszawie działalność Uniwersytet dla Wszystkich. Była to instytucja wspierająca Macierz. Na grunt płocki przenieśli ją Adam i Zofia Grabowscy. Z wykładami do Płocka przyjeżdżał prof. Ludwik Krzywicki (płocczanin, wychowanek Gimnazjum Gubernialnego). Prowadzono zajęcia w różnych grupach: dla osób z wykształceniem średnim, elementarnym i dla analfabetów. Program obejmował naukę języka polskiego i literatury polskiej, historii Polski i powszechnej, ekonomii, biologii, chemii, higieny, matematyki oraz filozofii, logiki i rysunku technicznego. Zajęcia trwały jedynie do 13 grudnia 1908 r., gdy władze carskie zlikwidowały placówkę¹¹.

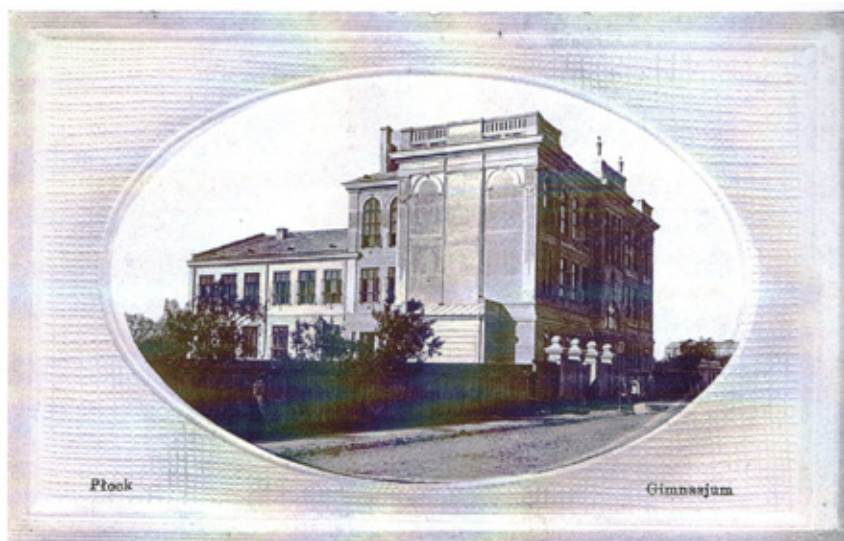
Po likwidacji Uniwersytetu powstało Towarzystwo Kultury Polskiej, utworzone zostało w Warszawie przez Aleksandra Świętochowskiego – przedstawiciela prądu społecznego zwanego pozytywizmem, filozofa, historyka, działacza społecznego, redaktora „Prawdy”. W Płocku powstał oddział Towarzystwa. Prezesem został Zygmunt Świdwiński. Na członków przyjmowano jedynie osoby wykształcone, które wykazywały się działalnością w pracy kulturalno-oświatowej. Zapisało się 58 osób. Sekcja oświatowa Towarzystwa Kultury Polskiej zajmowała się organizacją kursów, zakładaniem szkół, bibliotek, zbiorów i wydawnictwami. Poprzez działalność Domów Ludowych w miastach i wsiach chciano zapewnić ludziom *światło umysłowe*, umożliwić działalność oświatową i kulturalną. W 1912 r. Towarzystwo Kultury Polskiej założyło w Płocku jednoklasową szkołę elementarną przy ul. Tumskiej¹².

¹⁰ T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze Płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932, s. 147-148.

¹¹ A. Stogowska, *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, op. cit. s. 27-28.

¹² Ibidem. s. 30-32.

Strajk szkolny młodzieży domagającej się nauki w języku polskim w Gimnazjum Gubernialnym Płockim w 1905 roku i wydalenie ze szkoły jego uczestników były asumptem do konsolidacji społeczeństwa płockiego. Działacze Płockiego Koła Macierzy Szkolnej i Towarzystwa Oświatowego zebrani w lokalu Towarzystwa Rolniczego postanowili utworzyć I Gimnazjum Polskie w Płocku¹³ dla uczniów relegowanych z gimnazjum rządowego. Gimnazjum powstało przy ul. Królewieckiej na bazie szkół prywatnych Pawła Topolińskiego i Alojzego Stodółkiewicza. Pierwszym dyrektorem został D. Szczepański. Od 1910 roku dyrektorem był Adam Grabowski. Po likwidacji Macierzy Szkolnej w 1907 r., chcąc zabezpieczyć dalszy byt szkoły, utworzono Towarzystwa Szkoły Średniej. Na czele organizacji stanął działacz oświatowy doktor Aleksander Maciesza – prezes reaktywowanego w 1907 roku Towarzystwa Naukowego Płockiego¹⁴.

Gmach Szkoły na pocztówce z 1914 r., zbiory Muzeum Mazowieckiego w Płocku

¹³ A. Maciesza, *Gimnazjum im. Władysława Jagielly w Płocku 1906-1931*, Płock 1931.

¹⁴ A. Stogowska, *Rola intelektualna i kulturotwórcza Towarzystwa Naukowego Płockiego w latach 1820-1830, 1907-1939*, Płock 1998 oraz *W służbie ludzi i Ojczyzny Aleksander Maciesza (1875-1945)*, Płock 2013.

W ciągu jednego roku ze składek społeczeństwa wybudowano okazały i nowoczesny gmach szkolny¹⁵. Ofiarność była duża, sama Maria Macieszyna ofiarowała 3 000 marek¹⁶. Nowoczesny gmach szkolny i nowe metody nauczania przyciągały młodzież. Szkoła wychowała wielu znakomitych patriotów. Pierwsza grupa uczniów tej szkoły wyruszyła do Legionów Polskich już 28 kwietnia 1915 roku, a w niej Władysław Broniewski.

† Ks. Ignacy Lasocki.

Ks. Ignacy Lasocki

W 1906 roku ziemiaństwo płockie pod kierunkiem ks. Ignacego Lasockiego, chcąc zapewnić swym córkom naukę w polskiej szkole, utworzyło Stowarzyszenie Szkoły Udziałowej w Płocku. Ze składek ziemian wykupiono szkołę Wandy Thun-Mazaraki i na jej bazie utworzono średnią szkołę dla dziewcząt tzw. *Udziałówkę*¹⁷. Przez kilka lat ze składek społecznych i zaciągniętych kredytów bankowych przełożona szkoły Marcelina Rościszewska budowała gmach szkolny.

¹⁵ M. Mroczkowski, *Pierwsza Polska Szkoła Średnia w Płocku*, [w:] *100 lat „Jagiellonki”* pod red. A. Stogowskiej, Płock 2006, s. 14-15.

¹⁶ M. Macieszyna, *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. A. Stogowska, Płock 1996 s. 281.

¹⁷ *Siedmioklasowa Szkoła Żeńska Udziałowa*, Płock 1912.

Budynek Szkoły Udziałowej Żeńskiej

Kierująca szkołą starała się o najlepszych nauczycieli. Nauka odbywała się w gabinetach przystosowanych dla potrzeb szkoły. Okupacja niemiecka w czasie I wojny światowej nie przyczyniła się do zamknięcia placówki. Przełożona

zrećnie lawirowała i oszukiwała Niemców. Szkoła wychowała kilka pokoleń Polek patriotek.

Wybuch I wojny światowej i represje, jakie spadły na ludność cywilną zahamowały ruch społeczny dotyczący oświaty polskiej. Szkoły rządowe rosyjskie przeszły pod zarząd niemiecki. Utrzymały się jedynie szkoły prywatne. Egzystowała np. Szkoła Żeńska Udziałowa i I Gimnazjum Polskie. Represje spotykały nauczycieli, np. 22 stycznia 1916 roku Niemcy aresztowali dyrektora Adama Grabowskiego i uczniów I Gimnazjum Polskiego pod zarzutem działalności politycznej w Polskiej Organizacji Wojskowej. Zostali oni osadzeni w obozie Zelle koło Hanoweru i wrócili do Płocka dopiero 10 stycznia 1917 roku¹⁸.

Jak wykazały badania polskich historyków, polskie szkoły, ucząc patriotyzmu, wychowały pokolenie młodzieży, która walczyła o wolność Polski zarówno w Legionach Polskich, jak i w Polskiej Organizacji Wojskowej¹⁹.

Istniała w Płocku sieć szkolnictwa podstawowego w postaci szkół początkowych, przeważnie dwuklasowych, prywatnych i rządowych. Wiele dzieci pozostawało jednak bez nauki, w końcu XIX w. w Płocku rocznie było to 200 dzieci. Jak podawał A. Maciesza w artykule dotyczącym stanu szkolnictwa, w 1914 r. w Płocku na 4 960 dzieci w wieku szkolnym do szkół uczęszczało 1 791 dzieci, czyli 36,1%²⁰. Do szkół średnich uczęszczało 1 791 uczniów²¹.

Troska o kadrę polskich nauczycieli i rozwój szkolnictwa polskiego sprawiły, że w czasie trwania wojny, w 1915 roku, z inicjatywy Zrzeszenia Nauczycielstwa Ziemi Płockiej zorganizowano kursy pedagogiczne dla nauczycieli. Uczestniczyły w nich 42 osoby. Zajęcia odbywały się w czasie wakacji. W Płocku w 1915 roku było 12 szkół elementarnych (3 żeńskie, 3 męskie i 6 koeduka-

¹⁸ A. Stogowska, *Ukochany dyrektor - Adam Grabowski*, [w:] *100 lat „Jagiellonki”*, Płock 2006, s. 213-216. *Adam Grabowski (1864-1919) przyrodnik, redaktor płockich gazet, działacz społeczny, dyrektor I Gimnazjum Polskiego w Płocku, inspektor szkolny*, Płock 2016, s. 154.

¹⁹ J. Załączny, *Zaangażowanie patriotyczne mazowieckiej młodzieży szkolnej i studenckiej w latach 1914-1918*, [w:] *Spółczesność Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, pod red. A. Koseskiego, J. Szczepańskiego, Pułtusk 2017, s. 207-226.

²⁰ A. Maciesza, *Stan szkolnictwa w mieście Płocku w r. 1914*, [w:] *Księga Pamiątkowa Kola Płocczan*, pod red. S. Dembeo, Warszawa 1931, s. 71-72.

²¹ A. Dobroński, *Szkolnictwo w Płocku przed pierwszą wojną światową*, „Notatki Płockie” 1972, nr 5, s. 17.

cyjnych), do których uczęszczało 1 255 dzieci. Zatrudniano 11 nauczycieli i 13 nauczycielek²².

W 1916 roku wznowiła działalność, zlikwidowana w 1907 r. przez Rosjan, Polska Macierz Szkolna. Pierwsze zebranie oddziału w Płocku odbyło się 7 lutego 1916 r. Postanowiono utworzyć Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Króla Bolesława Krzywoustego. Dyrektorem został Hipolit Rościszewski, a szkoła miała swą siedzibę w prywatnym domu Stefana Balińskiego przy Placu Floriańskim²³. Na bazie II Gimnazjum Żeńskiego (powstałego z Rządowego Gimnazjum Żeńskiego) zorganizowano Seminarium Żeńskie im. Zofii Bukowieckiej²⁴. Społecznicy płockcy nie ustawiali w swych pomysłach dotyczących kształcenia kadr nauczycielskich.

Ciekawą inicjatywą była organizacja w 1917 r. kursów letnich dla nauczycieli ludowych, co możliwe stało się dzięki ofiarowaniu przez burmistrza Aleksandra Macieszę jego rocznej pensji (4 000 rubli). Wizytująca kursy M. Macieszyna zapisała w pamiętniku: *Kursy prowadzone były bardzo porządnie i dziewczęta są dobrze przygotowane. Słuchaczki pochodzą z warstwy biedniejszej z miasta i okolicy. Pracowały z zapałem, pilnie i wytrwale, walcząc z biedą przez 8 miesięcy. Z 30 otrzymało 22 patenty na nauczycielki i 2 na ochraniarki. Zdaje się, że stosowano do nich duże wymagania... Przedmioty: religia, historia Polski, przyroda, arytmetyka, geografia, metodyka nauczania, higiena, ratownictwo, gimnastyka, śpiew, rysunki i wycinanki*²⁵.

Aktem 5 listopada 1916 roku powołano państwo polskie, a choć trwała jeszcze okupacja niemiecka, Polacy sformowali już polski samorząd. W wyniku wyborach do rady miejskiej jej przewodniczącym został doktor A. Maciesza. Uroczystość zaprzysiężenia odbyła się 8 lutego 1917 roku. Maciesza był także burmistrzem i prezydentem Płocka. Był to okres dwuwładzy, gdyż do 12 listopada Niemcy okupowali miasto.

²² B. Konarska-Pabiniak, *Szkolnictwo płockie w okresie niewoli narodowej (1793-1918.)* [w:] *Dzieje Płocka*, pod red. M. Krajewskiego, Płock 2006, s. 250.

²³ E. Wiśniewska, *Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Króla Bolesława Krzywoustego w Płocku (1916-1936)*, „Notatki Płockie” 1998, nr 1, s. 20-24.

²⁴ E. Wiśniewska, *Szkolnictwo pedagogiczne w Płocku w latach 1917-1936 (na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Zofii Bukowieckiej)*, „Notatki Płockie” 1997, nr 2, s. 40-45.

²⁵ M. Macieszyna, op. cit. s. 234.

Aleksander Maciesza

W 1917 roku Polacy przejęli pełną kontrolę nad szkolnictwem. W wyniku porozumienia Komisji Przejściowej Tymczasowej Rady Stanu z generał-gubernatorem warszawskim Niemcy anulowali dotychczasowe akty i przekazali szkolnictwo Polakom. Powstało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które wyznaczyło swoich inspektorów w terenie. W Płocku inspektorem szkolnym został Adam Grabowski.

Adam Grabowski

Zdecydowało o tym jego doświadczenie z czasów organizacji polskiego szkolnictwa w ekstremalnych warunkach rosyjskiego i niemieckiego zaboru. 27 września 1917 roku na posiedzeniu rady miejskiej dyskutowano nad potrzebami szkolnictwa plockiego. Radny Grabowski, jednocześnie Okręgowy Inspektor Szkolny, któremu w powiecie podlegały 123 szkoły, stwierdził, że najważniejszym zadaniem Zarządu Miejskiego jest zabezpieczenie lokali dla szkół.

Przejęcie szkolnictwa w ręce polskie było wielkim wydarzeniem w mieście. Z tej okazji w katedrze odbyła się uroczysta msza. W listopadzie utworzono Okręgową Radę Szkolną²⁶ z przewodniczącym A. Macieszą i Tadeuszem Świeckim oraz przystąpiono do tworzenia sieci polskiego szkolnictwa.

²⁶ T. Piekarski twierdzi, że ziemianie plocki odegrali znaczącą rolę w utworzeniu i organizacji Płockiej Rady Szkolnej Okręgowej. Działali w niej Tadeusz Świecki, Zygmunt Umiński z Dziembakowa, Edmund Zakrzewski z Majek, Kajetan Świącki z Kielk, Teofil Jaźwiński ze Ślepkowa, Sokołowski z Dalanówka, *Mazowieckie ziemiaństwo w czasie I wojny światowej* [w:] *Spółczesność Mazowsza* op. cit. s. 161. Przewodniczącym został A. Maciesza, wybrany przez Radę Miejską, a wiceprzewodniczącym T. Świecki prezes Macierzy Szkolnej powołany przez Ministerstwo Oświaty oraz Hipolit Rościszewski dyrektor Seminarium Nauczycielskiego. Rada Szkolna utworzyła dozory szkolne miejskie, gminne i wiejskie, które organizowały szkolnictwo; T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze Płockie w czasie wojny światowej*, Płock 1932, s. 120-121.

7 lutego 1919 roku wydany został *Dekret o obowiązku szkolnym*. Wprowadził on obowiązek wykształcenia w zakresie siedmioletniej szkoły powszechnej dla wszystkich dzieci w wieku od 7 do 14 roku życia. Następnym etapem edukacji była szkoła średnia – gimnazjum trwające pięć lat²⁷.

Wojna polsko bolszewicka 1919-1920 przerwała rozwój szkolnictwa w Płocku. W mieście było osiem szkół, w tym jedna żydowska i jedna ewangelicka. W powszechnych szkołach w roku szkolnym 1921/1922 uczyło się 2 548 dzieci, pracowało 73 nauczycieli (34 mężczyzn i 39 kobiet). Warunki nauki były bardzo złe. Zwłaszcza jeśli chodzi o lokale. W 1922 roku Rada Miasta Płocka podjęła decyzję o budowie szkoły powszechnej przy ul. Ostatniej. Jednak do budowy nie doszło. Nowy budynek dla celów szkolnictwa oddano dopiero w 1928 roku w Al. Jachowicza, pod numerem 17. W 1939 roku było w Płocku 10 szkół powszechnych i 3 prywatne oraz Żydowska Szkoła Religijna Męska Isoda Tora. Szkolnictwo powszechne nie rozwiązywało problemów analfabetyzmu. Na 25 770 mieszkańców miasta w 1921 roku było 6 911 analfabetów²⁸. Starano się rozwiązać ten problem, organizując kursy dla analfabetów. Towarzystwo Uniwersytetów Powszechnych organizowało kursy wieczorowe, aby po pracy robotnicy mogli się dokształcać. Liczba analfabetów systematycznie malała.

Po zakończeniu wojny dawne płockie gimnazja przeszły upaństwowienie. I Gimnazjum Polskie przybrało nazwę Królewsko-Polskie Gimnazjum im. Króla Władysława Jagiełły, a następnie Państwowe Gimnazjum Męskie im. Króla Władysława Jagiełły²⁹. W roku 1921 upaństwowiono II Gimnazjum Męskie, dawniej Gimnazjum Rządowe, które przybrało imię Marszałka Stanisława Małachowskiego³⁰.

W 1919 roku przystąpiono do upaństwowienia II Gimnazjum Żeńskiego im. Adama Mickiewicza. Miało ono swą siedzibę przy ul. Kolegialnej. Szkoła uległa reorganizacji. Z niższych klas gimnazjum powstała siedmioklasowa szkoła powszechna, zwana Szkołą Ćwiczeń. Ze starszych klas utworzono Seminarium Nauczycielskie Żeńskie. Szkoła wykształciła tak potrzebną kadrę

²⁷ B. Konarska-Pabiniak, *Szkolnictwo polskie w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Dzieje Płocka*, pod red. M. Krajewskiego, s. 696.

²⁸ Ibidem, s. 697-698.

²⁹ *100 lat „Jagiellonki”*, pod red. A. Stogowskiej, Płock 2006.

³⁰ *Małachowianka. Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół – obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Małachowskiego w Płocku*, pod red. W. Końskiego, Płock 1995.

nauczycielek. Pierwsze absolwentki opuściły jej mury w 1921 roku. W latach 1921-1929 wykształcono 389 absolwentek. W 1924 r. szkoła przybrała imię Zofii Bukowieckiej – nauczycielki i działaczki społecznej Polskiej Macierzy Szkolnej, autorki książki o historii Polski i współredaktorki czasopism „Przyjaciel Dzieci” i „Wieczory Rodzinne”. Pełna nazwa szkoły brzmiała: Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. Zofii Bukowieckiej³¹. Dyrektorką szkoły była Julia Kisielewska, znana ze swej działalności w Lidze Kobiet Pogotowia Wojennego. W szkole działały pracownie i koła zainteresowań. Odbływały się konferencje dla nauczycieli. W 1936 roku obchodzono uroczystość 35-lecia pracy pedagogicznej i literackiej Julii Kisielewskiej. Był to zarazem rok zamknięcia szkoły.

Działało także siedmioklasowe żydowskie koedukacyjne Gimnazjum Humanistyczne, które borykało się z kłopotami finansowymi. Wiele dzieci żydowskich uczęszczało do polskich szkół. Gimnazjum zamknięto na krótko przed II wojną światową³².

System kształcenia nauczycieli w Płocku realizowany był przez seminaria nauczycielskie żeńskie i męskie. Seminarium Nauczycielskie Męskie³³ upaństwowiono w roku szkolnym 1920/1921. Szkoła posiadała swą siedzibę przy ul. Królewieckiej, a dyrektorem był Piotr Augustyn. Ta szkoła przybrała imię króla Bolesława Krzywoustego. System pięcioletniego szkolenia nauczycieli miał charakter ogólnokształcący. W Seminarium pracowali wybitni nauczyciele, a młodzież działała w różnych organizacjach. Rocznie progi szkoły opuszczało dwudziestu kilku absolwentów. Ostatni w 1936 roku³⁴.

Istniejące w mieście szkoły zawodowe także upaństwowiono. Przekształcenia przeszła Szkoła Niedzielno-Handlowa przejęta przez miasto. Ministerstwo poleciło ją zamienić na czteroletnią, a od 25 sierpnia 1919 roku szkoła nosiła nazwę Miejska Wieczorowa Szkoła Handlowa w Płocku. Kształcili się w niej miejscowi pracownicy handlu i rzemiosła. Brak funduszy na prowadzenie tego typu szkoły leżał u podstaw jej zamknięcia, które nastąpiło w 1927 roku. Nieco lepiej wiodło się Szkole Handlowej Żeńskiej. W 1921 roku Państwowa

³¹ E. Wiśniewska, *Szkolnictwo pedagogiczne w Płocku w latach 1917-1936 (na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Zofii Bukowieckiej)*, „Notatki Płockie” 1997, nr 2, s. 40-45.

³² B. Konarska-Pabiniak, *Szkolnictwo płockie*, op. cit. s. 710-711.

³³ M. Macieszyna podaje, że było ono otwarte pod egidą Płockiego Oddziału Macierzy Szkolnej 10 listopada 1916 roku. Dyrektorem został Rościszewski. Seminarium założyli nauczyciele, dając każdy po 50 rubli. *Pamiętnik*, s. 121.

³⁴ E. Wiśniewska, *Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Króla Bolesława Krzywoustego w Płocku (1916-1936)*, „Notatki Płockie” 1998, nr 1, s. 20-24.

Szkoła Przemysłowo-Handlowa Żeńska im. Królowej Kingi miała swoją siedzibę przy ul. Kolegialnej 21. Dyrektorem był Zdzisław Pawłowski, a w 1922 roku Władysław Wróbel. Kształcono dziewczęta w zakresie: handlu, ogrodnictwa i bielizniarstwa. W 1931 *handlówka* została przekształcona w Państwową Szkołę Ogrodnictwa i Handlu im. Królowej Kingi. Po przejęciu w 1932 roku istniejącej od lat dwudziestych Szkoły Handlowej Męskiej Stowarzyszenia Kupców przybrała nazwę: Czteroletnia Państwowa Koedukacyjna Szkoła Handlowa w Płocku. Po reorganizacji w 1936 roku szkołę przemianowano na Państwowe Gimnazjum Kupieckie w Płocku. Dyrektorem był Władysław Wróbel. W 1938 znów zmieniono nazwę na Państwowa Koedukacyjna Szkoła Handlowa w Płocku³⁵. Placówka miała 420 absolwentów.

Szkołą, która wykształciła rzesze dziewcząt do pracy we własnym gospodarstwie rolnym była Szkoła Rolnicza w Trzepowie. Podlegała Sejmikowi Płockiemu i Ministerstwu Rolnictwa. Prowadząca szkołę Leokadia Bergerowa była córką Leona Grzebskiego z Żelazek w gminie Zagoty. Rodzice Leokadii dzierżawili majątki Rycharcice i Strusin. Rodzina była zaangażowana społecznie. Ojciec Leon był sędzią pokoju, stryj Feliks, pionier spółdzielczości rolniczej, był posłem na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Dziewczynkę wychowano w duchu patriotyzmu, szacunku do ludzi i pracy. W 1912 ukończyła pensję w Warszawie roku oraz kurs pszczelarski. W 1914 rozpoczęła studia w Wyższej Szkole Ogrodniczej. Po studiach pracowała jako instruktorka rolnictwa i ogrodnictwa w Związku Kółek Rolniczych w powiecie płockim. Organizowała kursy, pokazy i wystawy, prowadziła wykłady i uczyła w Szkole Rolniczej Męskiej w Niegłosach. W 1921 roku wyszła za mąż za nauczyciela hodowli Stanisława Bergera. Osiedli w Niegłosach, a później w Trzepowie, gdzie od 1923 r. prowadzili Szkołę Rolniczą³⁶.

Do szkoły przyjmowano szesnastoletnie dziewczęta, które ukończyły przynajmniej cztery oddziały szkoły powszechnej lub otrzymały domowe wykształcenie. Nauka była bezpłatna i trwała jedenaście miesięcy. Rocznie uczęszczało tu około 40-60 dziewcząt³⁷. Bergerowa stawiała swym uczennicom wysokie wymagania. Sama też oddała się pracy wychowawczej. Była również znakomitą organizatorką – pobudowała budynek szkolny, założyła ogród.

³⁵ 75 lat Zespołu Szkół Ekonomiczno-Kupieckich im. Ludwika Krzywickiego, Płock 1997.

³⁶ I. Lasocki, *Serdeczne wspomnienie o śp. Leokadii z Grzebskich Stanisławowej Bergerowej*, Płock 1933.

³⁷ 70 lat Szkoły Rolniczej w Trzepowie, Trzepowo 1993, s. 2-3.

Dużym wydarzeniem w życiu I Gimnazjum Żeńskiego, tzw. *Udziałówki*, było upaństwowienie. Realizując dwie uchwały, z maja i czerwca 1920 roku, Stowarzyszenie Szkoły Udziałowej zwróciło się do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, ofiarowując na własność państwu polskiemu szkołę z gmachami i urządzeniami. Do Płocka przybył przedstawiciel Ministerstwa, wizytator Wacław Jezierski, w celu dokonania aktu notarialnego przekazanego majątku. Jednak wydarzenia, jakie miały miejsce w Płocku w sierpniu 1920 roku (najazd bolszewików) wydłużyły proces przejmowania szkoły. Decyzja o upaństwowieniu szkoły nosi datę 28 września i podpisana została przez Ministra K. Rataja. 14 listopada 1920 roku odbyła się uroczystość upaństwowienia. Szkoła przybrała imię hetmanowej Reginy Żółkiewskiej. Oficjalnie nosiła nazwę Państwowe Gimnazjum im. hetmanowej Reginy Żółkiewskiej. W akcie erekcyjnym zapisano: *Niech jasna postać małżonki wielkiego Hetmana, współpracownicy jego prac i ofiar, towarzyszy w wiernej w szczęściu i niedoli, zmarłego pamięć otaczającej niewygasłą czcią i miłością, stanie się dla wychowanców szkoły wzorem cnót domowych, społecznych i narodowych, a pamięć o niej niech wiąże młode serca z przeszłością, która taką żoną, matką i obywatelką poszczycić się może.*

Dyrektorką szkoły została Marcelina Rościszewska.

Marcelina Rościszewska

Z opublikowanej monografii szkoły wynika, że w latach 1920-1932 maturę w Gimnazjum im. hetmanowej Reginy Żółkiewskiej uzyskały 373 wychowanki. Jak napisano w monografii szkoły, na pierwszym miejscu stawiano wychowanie w duchu narodowym. Rozwijano poczucie patriotyzmu i poszanowania dla obowiązków społecznych. Uczennice miała cechować dyscyplina wewnętrzna i odpowiedzialność za swoje czyny w szkole, na ulicy i w miejscach publicznych. W szkole było dużo organizacji młodzieżowych, w których kładziono nacisk na uczenie społecznych obowiązków i solidności w pracy. Wyrabiano poczucie odpowiedzialności zbiorowej, wpajano szacunek dla pracy społecznej i pracy ideowej³⁸.

Nauczanie w szkole oparte było na programie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wykłady powiązane były z pokazami i ćwiczeniami praktycznymi. Dążono do wyrabiania w uczennicach samodzielnego myślenia i rozwijania zainteresowań w zakresie poszczególnych przedmiotów. Lekcje były radosne i żywe. Młodzież wychowywano na dobrych obywateli, kochających Boga i ojczyznę³⁹.

W historiografii polskiej utarło się, że mianem patrioty określano zwykle ludzi walczących zbrojnie o ojczyznę. Patriotami nazywać powinniśmy także tych, którzy w ekstremalnych warunkach wojennych działali na rzecz ojczyzny. W przypadku płockich patriotów była to troska o przyszłe pokolenia Polaków, dla których zakładano sieć polskich szkół prywatnych. Były one bazą dla państwowego szkolnictwa organizowanego po uzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku. Wychowano w nich pokolenia polskich patriotów, którzy walczyli zarówno w I, jak i w II wojnie światowej w obronie ojczyzny.

BIBLIOGRAFIA

Dobroński A., *Szkolnictwo w Płocku przed pierwszą wojną światową*, „Notatki Płockie” 1972, nr 4.

Konarska-Pabiniak B., *Szkolnictwo płockie w okresie niewoli narodowej (1793-1918)*, [w:] *Dzieje Płocka*, pod red. M. Krajewskiego, Płock 2006, s. 299-334.

³⁸ ³⁸F. Wybult, *Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. het. Reginy Żółkiewskiej w Płocku 1920-1932*, Płock 1932, s. 3.

³⁹ ³⁹ Ibidem, s. 9

Konarska-Pabiniak B., *Szkolnictwo płockie w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Dzieje Płocka*, pod red. M. Krajewskiego, Płock 2006, s. 695-718.

Lasocki I., *Serdeczne wspomnienie o śp. Leokadii z Grzebskich Stanisławowej Bergerowej*, Płock 1933.

Macieszyna M., *Pamiętnik Płocczanki*, oprac. A. Stogowska, Płock 1996.

Maciesza A., *Gimnazjum im. Władysława Jagiełły w Płocku 1906-1931*, Płock 1931.

Maciesza A., *Stan szkolnictwa w mieście Płocku 1914 roku*, [w:] *Księga pamiątkowa Kola Płocczan*, pod red. S. Dembego, Warszawa 1931, s. 71-72.

Małachowianka. Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół – obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Małachowskiego, pod red. Wiesława Końskiego, Płock 1995.

Mroczkowski M., *Pierwsza Polska Szkoła Średnia w Płocku*, [w:] *100 lat Jagiellonki*, pod red. A. Stogowskiej, Płock 2006.

Piekarski T., *Mazowieckie ziemiaństwo w czasie I wojny światowej*, [w:] *Spółeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, pod red. A. Koseckiego, J. Szczepańskiego, Pułtusk 2017, s.151-172.

Piekarski T., *Ziemiaństwo Mazowsza Płockiego w latach 1918-1939*, Poznań 2013.

Rabska Z., *Moje życie z książką*, Wrocław 1971.

Siedmioklasowa Szkoła Żeńska Udziałowa, Płock 1912.

70 lat Szkoły Rolniczej w Trzepowie, 1993.

75 lat Zespołu Szkół Ekonomiczno-Kupieckich im. Ludwika Krzywickiego, Płock 1997.

Smoleński W., *Monteskiusz w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1927.

100 lat Jagiellonki, pod red. A. Stogowskiej, Płock 2006.

Stogowska A., *Adam Grabowski (1864-1919) – przyrodnik, redaktor płockich gazet, działacz społeczny, dyrektor I polskiego Gimnazjum w Płocku, inspektor szkolny*, [w:] A. Stogowska, *Edukatorzy*, s. 138-156.

Stogowska A., *Bohaterka obrony Płocka przed bolszewikami w 1920 r. pedagog Marcelina Rościszewska (1875-1949)*, Płock 2020.

Stogowska A., *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, Płock 2016.

Stogowska A., *Edukatorzy wychowankowie szkoły płockiej zwanej Małachowianką*, Płock 2016.

Stogowska A., *Edmund Płoski (1859-1942) – prawnik, zesłaniec na Sachalin*, [w:] A.

- Stogowska, *Edukatorzy*, Płock 2016, s. 73-98.
- Stogowska A., *Kaganek oświaty dla ludu wiejskiego. Maria Płaska*, [w:] A. Stogowska, *Znakomite Płocczanki*, Płock 2010, s. 84-121,
- Stogowska A., *Kobieta bohater Marcelina Rościszewska*, [w:] A. Stogowska, *Znakomite Płocczanki*, Płock 2010, s. 53-83.
- Stogowska A., *Krzewienie kultury rolnej w działalności społecznej ziemian Marii i Władysława Płoskich z Nagórek Dobrskich*, [w:] *Działalność społeczno-gospodarcza mazowieckich ziemian w okresie od XVIII do XX w.*, pod red. B. Umińskiej, Ciechanów 2014, s. 53-83.
- Stogowska A., *Kultura Płocka w latach 1793-1999*, Płock 2010.
- Stogowska A., *Lutyńscy i Płoscy z Płocka*, Płock 2007.
- Stogowska A., *Narodowa Służba Kobiet Polskich*, [w:] *Edukacja, emancypacja, charytatywność*, Płock 2016, s. 72-80.
- Stogowska A., *Profesor Władysław Smoleński – darczyńca Towarzystwa Naukowego Płockiego*, „Notatki Płockie” 1996, nr 1.
- Stogowska A., *Praca dla idei ziemianie polscy – Maria i Władysław Płoscy*, „Notatki Płockie” 2008, nr 2, s. 22-35.
- Stogowska A., *Panowie Lutyńscy i Płoscy*, w: *100 lat Jagiellonki*, pod red. A. Stogowskiej, Płock 2006, s. 321-326.
- Stogowska A., *Rola intelektualna i kulturotwórcza Towarzystwa Naukowego Płockiego w latach 1820-1830, 1907-1939*, Płock 1998
- Stogowska A., *Spuścizna Władysława Smoleńskiego w zbiorach Biblioteki Zielińskich w Płocku*, „Studia o Bibliotekach i Zbiorach Polskich”, Toruń 1992, T. 4.
- Stogowska A., *Władysław Smoleński (1851-1926) – prawnik, profesor historii, działacz oświatowy*, [w:] *Edukatorzy*, Płock 2016, s. 54-72.
- Stogowska A., *W służbie ludzi i Ojczyzny. Aleksander Maciesza (1875-1945)*, Płock 2013.
- Stogowska A., *Ukochany dyrektor – Adam Grabowski*, [w:] *100 lat Jagiellonki*, pod red. A. Stogowskiej, Płock 2006, s. 213-216.
- Stogowska A., *Znakomity historyk polski prof. Władysław Smoleński (1851-1926) z Grabienic Małych*, [w:] *Spuścizna duchowa i materialna ziemian XVIII-XX wieku*, pod red. B. Umińskiej, Ciechanów 2011, s. 255-298.
- Stogowska A., *Życie społeczno-gospodarcze Płocka w latach 1793-1918*, [w:] *Dzieje Płocka*, pod red. M. Krajewskiego, Płock 2006, s. 137-198.

Świecki T., Wybult F., *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.

Wiśniewska E., *Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Bolesława Krzywoustego w Płocku (1916-1936)*, „Notatki Płockie” 1998, nr 1, s. 20-24.

Wiśniewska E., *Szkolnictwo pedagogiczne w Płocku w latach 1917-1936 na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Zofii Bukowieckiej*, „Notatki Płockie” 1997, nr 2, s. 40-45.

Wybult F., *Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. het. Reginy Żółkiewskiej w Płocku 1920-1932*, Płock 1932.

Załączny J., *Zaangażowanie patriotyczne mazowieckiej młodzieży szkolnej i studenckiej w latach 1914-1918*, [w:] *Spółczesność Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, pod red. A. Koseskiego, J. Szczepańskiego, Pułtusk 2017, s. 207-226.